

FTAMP 16.21.41

М.А. Имангазина

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*E-mail: meruyertimangazina@mail.ru

**1951-1953 ЖЫЛДАРДАҒЫ «ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫ» ОҚУ
ҚҰРАЛЫНЫҢ «МОРФОЛОГИЯ» БӨЛІМІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ
ҒЫЛЫМИ ТАЛДАУ**

Аннотация. Мақалада 1950, 1951 және 1953 жылдары жарық көрген орта мектептің 5-6 сыныбына арналған «Қазақ тілі грамматикасы» оқу құралының «Морфология» бөлімі өзара және 2002 жылғы «Қазақ грамматикасымен» салыстырыла талданады. Оқу құралдарының терминдерді қолдану, грамматикалық категорияларға жіктеу және лексика-семантикалық топтарды ажырату мәселелері және стильдік ерекшеліктері басты назарға алынды. 2002 жылы шығарылған академиялық «Қазақ грамматикасынан» талданып отырған оқу құралдарының теориялық базасының ерекшеліктері көрсетілді, сондай-ақ 2021-2022 жылдарға жоспарланған жаңа Грамматикаға қажетті мәліметтер жинақталды.

Қазақ тілі морфологиясында қарастырылатын грамматикалық білімдер жүйесі терминдік, теориялық және практикалық маңызы тұрғысынан тереңірек зерттеуді қажет етеді. Сөз таптарын жіктеу, рай, жақ, шак, септік секілді грамматикалық категорияларды анықтау, тілдегі сөздерді белгілі бір лексика-грамматикалық топтың құрамына қосу мәселелері қазіргі қазақ тілінде де аса өзекті. Себебі мектеп оқулықтарында және қазақ тілі лингвистикасында грамматиканың атқаратын ролі зор. Морфология тілдің және тіл құрылымының моделін құрастырушы тілдік бірліктерді зерттеу нысанына алады.

Аталған зерттеудің негізінде «Ескертулер», дискурстағы қазақ тілінің ерекшеліктеріне баса назар аудару және термин жасау кезінде қазақ тілінің лексикасын ұтымды пайдалану сияқты артықшылықтар анықталды. Әр жылдағы басылымдардың теориялық тұжырымдарының жетіліп, ғылыми тұрғыдан жүйелене түскені кестелер мен салыстырулар негізінде мақалада талдап көрсетілді. Одан бөлек, аталған оқу құралдарын жазудағы негізгі мақсат пен XX ғасырдың екінші жартысындағы олардың атқарған қызметі, «білім» және «ғылымдағы» орны айқындалды.

Тірек сөздер: грамматика, морфология, оқулық, ғылыми және салыстырмалы талдау, терминдер.

М.А. Имангазина

Институт языкознания имени Ахмета Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*E-mail: meruyertimangazina@mail.ru

**СРАВНИТЕЛЬНО-НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ РАЗДЕЛА «МОРФОЛОГИЯ»
УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ «ГРАММАТИКА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА»**

Аннотация. В статье рассматривается раздел «Морфология» учебника «Грамматика казахского языка» для 5-6 классов общеобразовательных школ, изданного в 1950,

1951 и 1953 годах. Основное внимание уделяется трем проблемам: использованию терминов, классификации грамматических категорий, разделению слов на лексико-семантические группы. Раскрываются особенности теоретической базы учебников из академической «Казакской грамматики», выпущенной в 2002 году, а также информация, необходимая для новой грамматики, запланированной на 2021-2022 годы.

Система грамматических знаний, рассматриваемая в морфологии казахского языка, требует глубокого изучения с точки зрения терминологического, теоретического и практического значения. Вопросы классификации словосочетаний, определение таких грамматических категорий, как наклонение, лицо, время, склонение, отнесение слов в языке к определенной лексико-грамматической группе также весьма актуальны в современном казахском языке. Так как морфология – это раздел изучающий языковых единиц, составляющих модель языка и языковую структуру.

На основе данного исследования были выявлены такие преимущества, как «Примечания», акцентирование особенностей казахского языка в дискурсе и рациональное использование лексики казахского языка при создании терминов. В статье анализируется разработка и научная систематизация теоретических выводов публикаций каждого года на основе таблиц и сравнений. Кроме того, была выявлена основная цель написания этих учебников и их роль в «образовании» и «науке» во второй половине XX века.

Ключевые слова: грамматика, морфология, учебник, научный и сравнительный анализ, термины.

M.A. Imangazina

The Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: meruyertimangazina@mail.ru

COMPARATIVE-SCIENTIFIC ANALYSIS OF THE SECTION «MORPHOLOGY» OF THE TEXTBOOK «GRAMMATICS OF THE KAZAKH LANGUAGE»

Abstract. The article discusses the section «Morphology» of the textbook «Grammar of the Kazakh language» for grades 5-6 of secondary schools, published in 1950, 1951 and 1953. The focus is on three problems: the use of terms, the classification of grammatical categories, the division of words into lexico-semantic groups. The features of the theoretical database of textbooks from the academic «Kazakh grammar», released in 2002, as well as the information necessary for the new grammar, planned for 2021-2022, are revealed.

The system of grammatical knowledge, considered in the morphology of the Kazakh language, requires a deep study in terms of terminological, theoretical and practical significance. The issues of classification of phrases, the definition of such grammatical categories as mood, person, tense, declension, etc., the assignment of words in the language to a certain lexical and grammatical group are also very relevant in the modern Kazakh language. Because morphology is the study of linguistic units that make up the language model and language structure.

On the basis of this study, such advantages as «Notes», emphasizing the features of the Kazakh language in discourse and the rational use of the vocabulary of the Kazakh language when creating terms were identified. The article analyzes the development and scientific

systematization of the theoretical conclusions of publications of each year on the basis of tables and comparisons. In addition, the main purpose of writing these textbooks and their role in «education» and «science» in the second half of the twentieth century was revealed.

Key words: grammar, morphology, textbook, scientific and comparative analysis, terms.

Кіріспе

Қазақ тіл білімі – қазақ тілінің даму деңгейін бағамдаудың басты құралы. Ғылым мен техниканың жаңалықтары, қоғамдық сананың өзгеруі және жаңа ұрпақтың тарих сахнасына шығуы қазақ тілі үшін өткені мен бүгінін қатар алып саралуды қажет етуде. Себебі тіл – адамдардың пікір алмасу құралы ғана емес, ұлттың тарихи санасының көрсеткіші, халықтың ойлау жүйесін, дүниетанымын қалыптастырушы әрі сақтаушы. Ондағы ұлттық код пен сан ғасырдан бері жалғасып келе жатқан заңдылықтарды жоғалтып алмау, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыру аса маңызды. Осы орайда тілдің грамматикалық құрылымы, соның ішінде морфологиясы баяу өзгеретін, бірақ аса күрделі сала ретінде ерекше мәнге ие. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасын тереңнен зерттеп талдауда, сондай-ақ «Қазақ грамматикасы» жарық көрген 2002 жылдан бергі 20 жылдағы тілдің фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік құрылымын қайта қарауда 2021-2022 жылға жоспарланып отырған академиялық «Қазақ грамматикасының» рөлі зор. Жаңа грамматика ХХІ ғасырға қадам басқан қазақ тілінің екінші мыңжылдыққа дейінгі және қазіргі көрінісін, сипатын анықтап, нақтылап, жаңа ғылыми зерттеулермен және тың көзқарастармен толықтырып қалың көпшілікке ұсынбақ. Аталған жұмыстың негізгі міндеттерінің бірі – қазақ тіл білімінің қалыптасуының басты кезеңі саналатын ХХ ғасырдағы түрлі бағыттағы еңбектерді қайта зерделеу. Осы орайда өткен ғасырдағы қазақ грамматикасына қатысты оқулықтар мен оқу құралдары да ғылыми негізді материалдар ретінде басты назарға алынады.

Қазақ тіліне қатысты зерттеулердің алғашқы сипаттары тұңғыш рет ХІХ ғасырдың екінші жартысында орыстың көрнекті шығыс зерттеушілері Н.И.Ильминский, М.Терентьев, П.Мелиоранский, В.Катаринский сияқты ғалымдардың еңбектерінде сөз болғаны аян. Бұл еңбектер, негізінде, қазақ оқушылары үшін емес, қазақ тілін үйренбекші болған орыс интеллигенттері, демек орыс оқушылары үшін жазылған құралдар болды. Сондықтан онда жеке сөз таптарының неліктен дербес сөз табы болып табылатыны, олардың лексика-грамматикалық сипаттары назардан тыс қалдырылып отырылды да, авторлардың ең басты көңіл бөлген мәселелері жеке сөздердің өзіндік құрамы (формасы) және олардың қандай жұрнақтар арқылы жасалатыны, сондай-ақ, әр түрлі жалғаулар арқылы қалай түрленетіні сияқты мәселелері болды (Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер, 1975: 6). 1913–1915 жылдары жарық көрген Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құралы» «Дыбыс жүйесі мен түрлері», «Сөз жүйесі мен түрлері», «Сөйлем жүйесі мен түрлері» атты үш тараудан тұратын ұлты қазақ автор жазған қазақ тіл біліміндегі тұңғыш ғылыми еңбек болып саналады. Оған дейін де грамматиканың барлық деңгейін қарастырған П.М.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» еңбегі 1894 жылдары жарыққа шыққаны белгілі.

Қазақ ғалымдары ХХ ғасырдың басында-ақ тіл үшін грамматиканың, А.Батұрсынұлының сөзімен айтқанда «сөз жүйесінің» қаншалықты маңызды екенін терең түйсінген. Алғашқы зерттеулердің осы бағытта жүргізілуінің де мәні осында. А.Байтұрсынұлы «Тіл-құралында» бұл мәселені: «...Сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық. Қай сөз қай орында қалай өзгертіліп, қалайша біріне-бірі қиындасып,

сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып жалғасатын жүйесін білу керек. Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады, сондай ұзақ өмірінің ішінде әр халықтың тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып, тізіле-тін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады» (Байтұрсынұлы, 2012: 9) – деп сөз жүйесінің халық өміріндегі маңызын айқындап берді.

Материал және әдістер

Қазақ тіл білімі енді ғана дами бастаған XX ғасырдың алғашқы жартысында тілге ғылыми талдау жүргізу және солар негізінде оқулық-тарын жазу оңай болмағаны анық. Бұл туралы С. Аманжолов былай деп пікір білдірген: «Қазақ тілі және қазақ әдебиеті жайындағы материалдар жүйеге, тәртіпке қойылып жеткен жоқ. Химия, физика сияқты бүкіл жер жүзі халықтарына ортақ пәндерге керекті материалдарды, кітаптарды біз орыс тілінен оп-оңай аударып ала аламыз. Ал қазақтың ана тіліндегі ғылымды тыңнан жасауға тура келді. ... Өйткенмен ешбір тілде жаңа тіл ғылымына негізделіп жазылған грамматиканың болмауы біздің жұмысымызды өте қиындатты. Сондықтан да кейбір проблемалар (мәселелер) ескі традициялық грамматикалардың шеңберінен оншама ары асып кете қойған жоқ» (Аманжолов, 1940: 11). Сондықтан аталған кезең еңбектеріне қандай да бір мін тағу орынсыз, керісінше, олардағы құнды тұжырымдарды барынша жаңғыртып, қазіргі қазақ тілі тұрғысынан саралап, тілдің пайдасына асыра білудің маңызы зор.

Мақалаға негіз болған XX ғасырдағы қазақ тілі оқулықтарын ғылыми талдау қазіргі қазақ тілі үшін де өзекті. Оның бірден бір себебі қазақ тілі білімінің негізін салушы ғалым А.Байтұрсынұлы өзінің алғашқы қазақ тіліне қатысты еңбегін оқулық түріндегі грамматика ретінде жазды. Академик Р.Сыздық осыған байланысты А.Байтұрсынұлы еңбектері тілінің мейлінше жеңіл әрі түсінікті болғанын атап өтеді.

Оқулық – оқу бағдарламасы мен дидактиканың талаптарына, оқыту мақсатына сай оқу пәнінің мазмұнын ғылыми негізде, жүйелі баяндайтын кітап. Оқулыққа мынадай педагогикалық талаптар қойылады: оқу материалдарының қазіргі ғылым мен технологияның дәрежесіне сәйкес баяндалуы; дәл және анық, нақты қорытындылар, ережелер, заңдар мен анықтамалардың баяндалуы және т.б. (<https://kk.wikipedia.com>). *Нақтырақ айтқанда, оқулық – ғылыми жұмыстың ерекше бір түрі.* Ол ғылыми идея мен тұжырымның дидактикалық тұжырыммен тоғысуынан туады. *«Жоғары білікті оқулық – дейді педагог ғалым И.Зверев, ойлылық пен эмоционалдықты, ғылым мен көркемдікті, материалды бейнелі баяндаумен ұштастыру үлгісі»* (<http://kaz.slovoopedia.com>) Ғылыми еңбектердің негізі оқулықтардан басталады. Сол себепті білім беру мен ғылым, оқулық пен ғылыми еңбектер өзара тығыз байланысты.

40-50 жылдары фонетика, морфология және синтаксистің әрбір жеке мәселесі арнайы жүргізілетін күрделі монографиялық ғылыми зерттеудің объектісіне айналады да, осы зерттеулердің негізінде көптеген көлемді еңбектер жарыққа шығады. Солардың ішінде І.Кеңесбаев, А.Ысқақов, К.Ахановтардың жыл сайын шығып отырған орта, орталау мектептерге арналған «Қазақ тілі грамматикасы» оқулықтары құрылымы жағынан және теориялық мәселелерді жүйелеуі жағынан құнды еңбектер саналады.

Қазақ тілі грамматикасына қатысты оқулықтар 1950 жылға дейін де жарық көрді. Ондай оқулық ретіндегі грамматикалар: Аманжолов С., Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. А., 1938; Аманжолов С., Сауранбаев Н. Қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. А., 1939; Аманжолов С., Бегалиев Ф. Қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. А., 1950; Балақаев М. Қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. I бөлім; А., 1949; Жұбанов Қ. Қазақ тілінің грамматикасы. I бөлім, А., 1936; Кеңесбаев І., Жиенбаев С. Қазақ тілі грамматикасы. I бөлім; А., 1950 т.б. Аталған кітаптардағы теориялық база жинақталып, бірізділеніп мақалада қарастырылып отырған «Қазақ тілі грамматикасы» оқу құралы жазылды. Бұл – 1950, 1951 және 1953 жылдары шыққан, «Фонетика мен морфология» және «Синтаксис» деген екі бөлімнен құралып, жеті жылдық мектеп пен орта мектептің 5-6 сыныптарына арналған, Қазақ ССР Оқу министрлігі бекіткен оқу құралы. Берілген мақалада талданатын I бөлімін 1950 жылы І.Кеңесбаев, С. Жиенбаев; 1951 жылы І.Кеңесбаев, К.Аханов; 1953 жылы А.Ысқақов, К.Аханов жазған.

«Морфология» бөлімі 1950 жылғы оқу құралында 38 параграфты, 1953 жылғы еңбекте 53 параграфты қамтиды. Осыдан-ақ аталған сала тақырыптарына бір-қатар толықтыру енгізілгенін байқай аламыз. Оқу құралында ережелермен қатар «Ескертулер» де жиі қолданылады. Әр тақырыпқа қатысты ескерту беру дәстүрі А.Байтұрсынұлының «Тіл-құралынан» басталып, Қ.Жұбанов еңбектерінде де өз жалғасын тауып отырған. «Ескертулер» берілген тақырыпқа қатысты тың мәліметтер, тарихи деректер және қосымша ережелерді тереңірек түсіндіреді. Сондай-ақ «Ескертулер» арқылы авторлар халықтың ауызша сөйлеу тіліндегі қолданыстарға да тоқталып өтеді. Мысалы *«Жіктік жалғаудың II жақ сыпайы түрі кейде айтылуда –сыңыз, -сіңіз болып та айтыла береді; сіз мұғалімсіз деудің орнына кейде сіз мұғалімсіңіз деп те айтылады. Бірақ жазуда әрқашан жіктік жалғауының –сыз, -сіз түрі қолданылады»* (Исқаков, Аханов, 1953: 100). Ескертулер – тіл өмір сүріп жатқан кезеңдегі қандай да бір назар аудартарлық өзгерістер болса, соларды баса көрсетуде таптырмас құрал. Айталық, модаль сөздер тақырыбында қазіргі қазақ тілінде халықтың ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін «бару керекпін, келу керекпін» секілді конструкциялардың қате екендігі аталып өтілгені жөн. Халық тілінде ондай қателердің көптеп ұшырасатыны белгілі. Алайда солардың ішінде де ең кең тарағандарын анықтап, ескерту түрінде енгізуге болады. «Ескерту» 1980 жылы шыққан орыс тілінің академиялық грамматикасында «Примечание» түрінде көрініс табады: «Примечание. О случаях частичных изменений лексического значения слова в разных формах см. §1150, 1330, 1524, 1531 (Русская грамматика, 1980: 453) немесе «Примечание. Аббревиация выступает также (как средство стилистической модификации, см. §590) при наличии только одной мотивирующей основы» (Русская грамматика, 1980: 137).

Профессор Б.Момынова «Қазақ тілінің грамматикасы қазақ тілінің қазіргі синхронды күйін басшылыққа алып сипатталуы тиіс, бірақ синхрония да – динамикалық құбылыс», – деп атап өткеніндей «Қазақ грамматикасы» қазіргі қазақ тілінің грамматикалық құрылымының барлық сипатын көрсете алуы керек (Кеңесбаев, Аханов, 1951: 10). Сол себепті қазіргі қазақ тілі тұрғысынан төмендегідей мәселелерге ескертулер арқылы кеңірек тоқталуға болады:

- Кейбір тарихи деректер;
- Терминдердің анықтамасы;
- Танымдық ерекше қолданыстар;
- Түсіндірмелер;

- Дискурстағы қате қолданыстар.

«Қазақ тілі грамматикасы» оқу құралындағы ескертулердің берілу үлгісіне назар аударсақ:

• Сөздердің немесе морфемалардың орын тәртібін көрсету: *«Жалғаулардың орнын ауыстыруға болмайды. Ауыстыратын болсақ, сөзден мағына шықпайды. Жіктік жалғау мен септік жалғау қатар тұра алмайды. Жатыс пен шығыс жалғауынан соң ғана жіктік жалғауын қосуға болады. (мысалы: үй +де+мін, қала +дан+быз)»* (Исқақов, Аханов, 1953: 62).

• Грамматикалық ұғымдардың ара жігін ажырату: *«Ескерту. Жалғау аз, жұрнақ көп. Жалғау түбір сөзде де, туынды сөзде де болады. Жұрнақ түбір сөзде жоқ, туынды сөзде ғана болады»* (Исқақов, Аханов, 1953: 62).

• Сөздердің дискурста қолданылуының түрлі формалары: *«Ескерту. Неіше? деген сұрау, неішеу? деп те айтылады»* (А.Исқақов, К.Аханов, 1953: 88).

• *«Кісі туралы сөйлей тұрсақ та, ауызекі тілімізде. Кейде «Мен кім болдым?» дегеннің орнына «Мен не болдым?» деп айта береміз. Бұл жерде әңгіме кісі туралы екенін мен деген сөздерден ажырата аламыз»* (Кенесбаев, Аханов, 1951: 90).

• Ұқсас формаларды ажыратып көрсету: *«Ескерту. Бұл «-шылық» (-шілік) жұрнағынан «балықшылық», «егіншілік» деген сөздердегі «-шылық», «-шілік» жұрнақтарын айыру тиіс, үйткені бұлардағы «-шылық» екі жұрнақтан болған: «-шы» һәм «-лық» (балықшылық, егіншілік) һәм бұлар заттың жай ғана қалтын көрсетеді»* (Исқақов, Аханов, 1953: 124).

1951 жылғы оқу құралынан бастап авторлар ерекше мән берген мәселелердің бірі – қазақ тілінің емлесі. Мысалы, «Қосымшалардың емлесі» тақырыбында үндестік заңына бағынбайтын қосымшалар туралы қысқаша айта келіп, автор атау сөз бен қосымшалардың емлесіне кеңірек тоқталады. Сонымен қатар, соңғы екі еңбекте «Біріккен сөздердің емлесі», «Сан есімдердің емлесі» тақырыптары бөлек айтылады.

Оқулықтар әр жыл сайын жүйеленіп, толығып отырған. Мысалы 1950 жылғы еңбекпен салыстырғанда А.Б.Исқақов авторлығымен шыққан кітапта *жұрнақтарды сөз тудырушы және сөз түрлендіруші деп жүйелейді*. Оғанға дейін жұрнаққа *«Жұрнақ өзінің жалғанған сөзінің мағынасын өзгертеді не үстеме мағына береді»* (Кенесбаев, Жиенбаев, 1950: 60) – деп анықтама берілгенімен, нақты екі топқа бөлінбеген еді. А.Б.Исқақов қазіргі таңда форма тудырушы жұрнақ саналатын егістік жұрнақтарын былайша сипаттайды: *«Осы сыяқты оқы деген сөзге әртүрлі жұрнақтар жалған оқыды, оқып, оқымай, оқып, оқыттыр, оқытқыз деп оқы сөзін түрлендіргенмен де, оның негізгі мағнасы өзгеріп тұрған жоқ. Оқы деген сөзге сөз түрлендіруші әртүрлі жұрнақтар жалғанып, сәл ғана үстеме мағна беріп тұр»* (Исқақов, Аханов, 1953: 59). Бұл тұжырымнан форма тудырушы жұрнақтардың сөз түрлендіруші жұрнақтар құрамында қарастырылғанын көре аламыз.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілінің сөз жүйесінде қосымшалардың рөлі зор. Себебі қазақ тілі – аглютинативті яғни жалғамалы тіл. Түркі тілдерінің, соның ішінде, қазақ тілінің де, сөздерінің морфемалық құрылымы барынша айқын. «В любом тюркском слове наблюдается строгое бинарное распределение входящих в него структурных элементов: слева – корневая морфема (префиксы отсутствуют, небольшое количество их встречается лишь в заимствованных словах), справа – аффиксальные, или

суффиксальные морфемы. Фузионные процессы на границе корневых и аффиксальных морфем развиты слабо, хотя отдельных диалектах отме-чаются значительные сдвиги в этом отношении» (Момынова, 2012: 7). Сол себеіті тіліміздегі грамматикалық категориялар, грамматикалық формалар мен мағыналар, сөзжасам процесі және т.б. басым бөлігі қосымшалар арқылы жүзеге асады. Бұдан қосымшаларды қате қолдану немесе олардың орын тәртібін бұзу сол секілді олқылық-тар сан ғасырлық тарихы бар тіліміздің құрылымын бұзылуына әкеледі деген қоры-тындыға келе аламыз. Қазақ сөзінің мәні тек түбір морфемаға ғана емес қосымша морфемаларға да негізделеді. Ал сөзді және сөз бөлшектерін дұрыс қолдану, қолданбау мәселесі бірінші кезекте мектеп табалдырығынан басталады. Бұл мәселені профессор Б.Момынова жоғарғы оқу орындарына арналған «Морфология» оқулығының кіріспе бөлімінде «Қосымшалар сөзге жалғанғанда белгілі бір жалғану тәртібін сақтайды, ал ауытқулар өте аз кездесетіндіктен, олар жүйе бола алмайды немесе универсалды емес. Дегенмен де, кейбір қосымшалардың ауытқулары ойландырағынын жасыра алмай-мыз» – деп аталған мәселенің өзектілігін атап өтеді (Момынова, 2012: 7).

Аталған мәселе бойынша «Қазақ тілі грамматикасында» сөздерге жалғауларды дұрыс жалғаудатек дыбыстық тұрғыдан сәйкес болуын ғана емес, әрі мағыналық тұрғыдан сөйлемдегі орнын да ескеру керектігі айтылады. І.Кеңесбаев жазған оқу құралдарында әсіресе көптік жалғаудың сөйлемнің мағынасына қалай әсер ететіндігі баса көрсетіледі: «*Көптік жалғауы көбінесе сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің соңғысына жалғанады. Маған қағаз қаламдар керек; жылқы сыйырларға жайлы қора салынды. Сол сықылды біздің үйге Мәлік, Әшерлер келді десек те көптік жалғауы бірыңғай мүшелердің ақырғысына жалғанып тұр. Осындағы көптік жалғауы қосылған сөздер ойдың түгесінді еместігін, сонымен қатар, жалпылауды көрсетеді. Біздің үйге Мәлік, Әшерлер келді дегенде, бұл екеуінен басқа кісілер де келді деген ұғым туады. Біздің үйге Мәлік, Әшерлер келді десек үйге кетушілер – осы екеуі ғана болар еді*» (Кеңесбаев, Аханов, 1951: 81). Еңбекте көптік жалғауынсыз-ақ көптік мағына берілетіндігі туралы ескерту ретінде айтылып, мысалдармен дәлелденеді.

Сондай-ақ 1953 жылғы оқу құралында А.Ысқақов (А.Исқақов, К.Аханов, 1953: 103) та жалғаулардың орын тәртібіне арнайы тақырыпта тоқталады: «*Бір сөздің құрамында бірнеше жалғаулар болғанда, олар, негізінде, мына тәртіппен орналасады:*

1-кесте – Жалғаулардың орын тәртібі

Түбір я туынды сөз	Көптік жалғау	Тәуелдік жалғау	Септік жалғау	Жіктік жалғау
Ауыл	-дар	-ыңыз	-дан	-быз
Пионер	-лер	-і	-	-міз

Қазіргі қазақ грамматикасын жазуда да жалғаулардың орын тәртібі тақырыбы туралы ережелер ұсынған жөн. Себебі дискурста жалғаулардың орын тәртібінің бұзылуын жиі байқауға болады. Бұл үрдістің тілге сіңіп кету қаупі бар.

Қазіргі таңда грамматикадағы жаңа бағыттар ретінде аталып жүрген функционалды грамматика, когнитивті грамматика сынды салалардың бастауы да сол кезеңдегі ғалымдар еңбектерінен табылады. Мысалы тіл мен ойлауға қағысты «*Жалты ойлау мен тіл (язык и мышление) тең, бұл екеуінің арасына теңдік белгісін қоюға да болады; өйткені тіл – тәжірибелік реалдық сана. Бірақ әр сөйлем белгілі бір ойдың белгісі я символы емес, тек бейнесі, суреті ғана*» (Аманжолов, 1940: 11) деген С. Аманжолов пікірі әлі де өзекті. Сондай-ақ мақалада талданған оқу құралдарында да тек формадан мағынаға қарай ғана емес, кей тұстарда «*Көптік мағына тугызудың бірнеше жолы*

бар. Оның негізгі бір жолы – көптік жалғау» (Кеңесбаев, Аханов, 1951: 80) – деп мағынадан формаға қарай да талдау жасалынады. І.Кеңесбаев формадан мағынаға қарай бағытта бірқатар грамматикалық формалардың қандай мағыналарды бере алатынын көрсеткен: «Барыс жалғаулы сөз:

А) бөталыс немесе мекендік бағытты көрсетеді: Сен ауылға бардың;

Б) мақсатты көрсетеді: Ол оқуға кетті;

В) мерзім, мезгілді көрсетеді: Ол кітапханадан бір айға кітап алды» (Кеңесбаев, Аханов, 1951: 91-92).

Сол секілді шығыс септіктің 1950, 1951 жылғы басылымдарда бес түрлі, 1953 жылғы басылымда төрт түрлі мағынасы айтылады:

2-кесте – Шығыс септіктің мағыналары

1950/1951	1953
А) істің өкше ізін көрсетеді: Ол мектептен қайтты	А) қыймылдың, істің шыққан жерін білдіреді: бұлақ таудан ақты
Б) бір нәрсенің тегін көрсетеді: Бұл үй кірпіштен жасалған	Б) заттың неден жасалғанын білдіреді: кірпіштен салынған үй
В) бір нәрсенің өлшемін, тең бөлшегін көрсетеді: Біз киоскіден бір-бірден газет алдық	
Г) бір нәрсенің айыру белгісін көрсетеді: Мен досжанды даусынан таныдым.	Г) бір нәрсені белгісіне қарап ажыратуды білдіреді: мен оны даусынан таныдым.
Д) талғауды, таңдауды көрсетеді: бұл тау барлық таудан биік	В) салыстыруды білдіреді: Бұл көл барлық көлдерден терең

«Сөз таптары» тараушасында 1950 жылы 8 сөз табы, 1951, 1953 жылдары 9 сөз табы көрсетілген. Жаңа сөз табын С.Кеңесбаев «Әр тарап сөздер», ал А.Ысқақов «Бейтарап сөздер» деп атайды. Алайда бұл тізімге «Еліктеу сөздер» енген.

«Әр тарап сөздерге» 1951 жылғы еңбекте мынандай анықтама берілген: «Ескерту. Тіліміздегі кейбір сөздер сөйлем ішіндегі басқа сөздермен көп жанаспай, олардан оқшау тұрады. Ертең мен, әрине сабағым барамын дегендегі әрине сөзі басқа сөздерге жанаспай, сөйлемнің арнайы мүшесі де бола алмай тұр. Бұл тәрізді сөздер (бәлкім, мүмкін, бәсе, ықтимал т.б.) жоғарыдағы сөз таптарының емібіріне енбейді. Бұларды бейтарап сөздер деп атауға болады» (Кеңесбаев, Аханов, 1951: 76). Сондай-ақ қазір біз модаль сөздер деп қарастырып жүрген аз, көп, бар, жоқ, қажет, тиіс секілді сөздердің грамматикалық ерекшеліктеріне де осы тақырып аясында тоқталады. Ал А.Ысқақов жазған басылымда дәл осы тақырып «Бейтарап сөздер» деп аталады: «Басқа сөз таптарына жатпайтын аралық (дүбара) сөздерді бейтарап сөздер дейміз.

Бейтарап сөздер екіге бөлінеді:

1) Әр тарап сөздер. Бұларға көп, аз, бар, жоқ, керек, қажет, тиіс, мүмкін, ықтимал сыяқты сөздер жатады.

2) Бейтарап сөздер. Бұларға: әрине, бәсе, бәлкім, демекші, айтпақшы сыяқты сөздер жатады.

Ескерту. Мүмкін, ықтимал деген сөздер бірде әр тарап сөз, бірде бейтарап сөз ретінде жұмасала береді» (Исқақов, Аханов, 1953: 131)

Жоғарыдағы тұжырымнан байқағанымыздай, бейтарап сөздердің құрамына модаль сөздер де, қыстырма сөздер де кірген.

1950 жылдардағы оқу құралдарындағы сөз таптарына қазіргі таңда бірнеше өзгеріс енген. Қазіргі қазақ тілі академиялық грамматикасында сөздерді таптастырудың

семантикалық, морфологиялық, синтаксистік принциптеріне сүйене отырып он сөз табын бөліп көрсетеді. Олар:

1. Зат есім
2. Сын есім
3. Сан есім
4. Есімдік
5. Үстеу
6. Етістік
7. Еліктеу сөздер
8. Шылаулар
9. Одағай сөздер
10. Модаль сөздер

Көмекші есімдер зат есімнің, көмекші етістіктер етістіктің құрамына біріктірілген. Автор сөздерді таптастыруда лексикалық мағына емес, лексикалық мағынаның жалпылануы негізінде пайда болатын жалпы грамматикалық мағынасы басты орында екенін ерекше атап өтеді: *«Сөздерді сөз топтарына топтастыруда грамматикалық формалардың құрамы айқындалып, содан соң белгілі бір сөз табы айқындалады. Fortunatovтың айтуынша, әр сөз табының грамматикалық мағыналарының жиынтығы болады. Мысалы, көк – көктеді, көгерді дегендердегі бәріне ортақ лексикалық мағына көк, ал оларды бір-бірінен айыратын грамматикалық мағына. Немесе көк сөзінен туындайтын форманың түріне, санына қарамастан, позициялық жақтан көк негізгі лексикалық мағынаны ұстаушы, тірек сөз. Көктен туындаған сөздерге жалғанған қосымшалар – белгілі бір сөз топтарының қосымшалары. Ал сөз топтары үшін грамматикалық көрсеткіштер басты фактор болып саналады»* (Момынова, 2012: 8).

«Қазақ тілі грамматикасы» оқу құралын жазуда авторлар өздеріне дейінгі жарық көрген ғылыми еңбектерге терең талдау жасаған. Мысалы етістіктің райларына қатысты тақырыпта А.Байтұрсынұлы көрсеткен 15 райды 5-ке қысқартқанымен, «-у» жұрнақты қимыл есімін А.Байтұрсынұлы секілді «тұйық рай» деп атаған. «Тұйық рай» қазіргі қазақ тілінде райдың қатарына жатпайды, қимыл есім ретінде қарастырылады. «Қазақ грамматикасында»: *«Қимыл есімі (кейде тұйық етістік, қимыл атауы) етістіктің мағына жағынан да, түрлену жүйесімен де ерекшеленетін функциялық формаларының бір түрі.*

Қимыл есімі түбір етістік пен туынды түбір етістікке – у (-ғу, үу), -ыс (-іс), -мақ, (-мек, -бақ, –бек, -пақ, -нек) жұрнақтары жалғану арқылы жасалады», (Қазақ грамматикасы, 2002: 527) – деп анықтама берілсе, ХХ ғасырдың ортасындағы оқу құралдары бойынша тұйық етістіктерді: *«Жекеше, көпше болып бөлінбей, шақсыз, жақсыз айтылатын, істің жалаң өзін ғана көрсететін етістіктің түрін тұйық рай дейміз.*

Тұйық райды жасау үшін етістіктің түбіріне у жұрнағын жалғаймыз. Мысалы бар+у, қара+у, сөйле+у» (Қазақ грамматикасы, 2002: 527) – деп рай құрамына енгізген. Алайда тұйық етістіктің грамматикалық белгілері оны жеке рай деп қарауға келмейді.

«Бұйрық рай» тақырыбында берілген оқу құралдарының ұстанымына сәйкес диксурса жиі қолданылатын бұйрық рай формаларына да тоқталады: *«Ескерту. Оқысаңшы, (оқысайшы), оқысаңдаршы сықылды сөздер де бұйрық рай мағынасын тудырады.*

Оқыйық (оқылық), орындайық (орындалық), жырлайық (жырлалық) сықылдылар да кей уақыт бұйрық рай мағнасын бере алады. Мысалы жолдастар оқуымызды жақсы оқыйық; жоспарды көңілдегідей орындайық!» (Кеңесбаев, Жиенбаев, 1950: 167-168).

Қалау райдың берілуінде «... игі еді» конструкциясының қолданысы «Қазақ грамматикасымен» сәйкес келмейді. Нақтырақ айтсақ, оқу құралдарында жіктік жалғауы «еді» көмекші етістігінен кейін келген: «Шартты райдан соң игі деген сөзді келтіріп, сонан соң жіктік жалғаулы е етістігін келтіріп те қалау рай жасауға болады. Мысалы оқыса игі едім, барса игі еді, айтса игі едік.

3-кесте – «... -са/-се игі еді» конструкциясының қолданысы

Жақ	Жекеше	Көпше
I	Келсе игі едім (ем)	Келсе игі едік (ек)
II	Келсе игі едің (ең) Келсе игі едіңіз (еңіз)	Келсе игі едіңдер (еңдер) Келсе игі едіңіздер (еңіздер)
III	Келсе игі еді (ед)	Келсе игі еді (ед)

Мұның болымсыз түрі: келмесе игі едім (ем), келмесе игі едің (ең), келмесе игі едіңіз (еңіз) т.б.

Қалау райдың бұл түрі сөйлем ішінде, кейде, екі ұшты (шұбалы) мағанан да бере алады. Ол осында келсе игі еді, ол ертең қалаға жүрсе игі еді дегенде оның келуі мен жүруін қалап айтуымыз да, шұбаланып айтуымыз да мүмкін» (Кеңесбаев, Жиенбаев, 1950: 172).

«Игі еді» тіркесі қазіргі қазақ тілі грамматикасында етістікпен тіркескенде жіктік жалғауы негізгі сөзге жалғанып «келсем игі еді» немесе «келсең игі еді» түрінде қолданылады. Субъект әрекетті жасаушы болғандықтан жіктік жалғауының негізгі етістік құрамында шартты рай жұрнағынан кейін келуі грамматикалық тұрғыдан дұрыс.

I.Кеңесбаев және А.Ысқақов есімше формаларын түсіндіруде жасалуының үш түрін көрсетеді: «Есімше үш түрлі жолмен жасалады:

1) Етістіктің түбіріне қан (кен), ган (ген) деген жұрнақтарды жалғап, есімшенің өткен шағын жасаймыз...

2) Етістіктің түбіріне алдымен көсемшенің а, е , й жұрнақтары , сонан соң тын, тін жұрнақтарын жалғап, есімшенің ауыспалы келер шағын жасаймыз. Мысалы: айт+а+тын, кет+е+тін, қара+й+тын, же+й+тін.

Ескерту. Етістіктің бұл тын (тін) деген жұрнағы тұғын дегеннен келіп шыққан. Ал тұғын деген тұрған деген сөзден келіп шыққан. Осы күнгі қазақ тілінде баратын деудің орнына баратұғын деп, келетін деудің орнына кей уақыт келетұғын деп те айтыла береді.

3) Етістіктің түбіріне ар, (ер), р деген жұрнақтарды жалғап, есімшенің келер шағын жасаймыз» (Кеңесбаев, Аханов, 1951: 147-148).

Осындағы есімшелердің жасалуының екінші жолы қазіргі қазақ грамматикасында -атын, -етін, -йтын, -йтін формалары деп қарастырылады. Алайда мұндағы берілген тарихи түсініктемелер және аталаған жұрнақтардың бастапқы а, е, й дыбыстарының көсемше жұрнақтарымен сәйкес келуі назар аудартады. Шын мәнінде есімшенің

жұрнағын –тын, –тін деп алуға да болады. Мұнда олардың ұяң нұсқалары туралы сұрақ туындауы мүмкін. Алайда қазақ тіліндегі кейбір қосымшалар (мысалы, -шы, -ші) тек қатаң вариантта ғана қолданылады. Осы секілді түрлі сұрақтардың туындауына байланысты алдағы уақытта аталған жұрнақты қайта қарау қажеттігі байқалады.

Етістік шақтары да морфологиядағы көлемді тақырыптардың қатарынан. Шақтардың қолданысына қатысты І.Кеңесбаев мына нәрсені атап өтеді: «*Жалаң осы төртеуінен (отыр, тұр, жүр, жатыр) жасалған нақ осы шақты жалаң осы шақ дейміз.*

Ескерту. Нақ осы шақтың арнаулы III жақтық жалғауы болмайды; отыр, тұр, жүр деген етістіктердің әрқайсысы екі түрлі мағына береді: а) сен отыр, сен тұр, сен жүр (бұл – бұйрық мағына), б) ол отыр, ол жүр (бұл – осы шақтық мағына). Басқа етістіктерде мұндай айрықшалық болмайды (сен кел деп айтуға болады, ол кел деп айтуға болмайды)» (Кеңесбаев, Жиенбаев, 1950: 156).

«Бұрынғы өткен шақтың барғанмын, барған едім, барып едім, баратын едім, барушы едім сықылды түрлері тұжырымды мағнаны білдіреді: сөйлеуші істің істелуіне көзі жете сөйлейді. Ал барыптын, барған екен сықылды түрлер тұжырымды мағнаны бере алмайды: сөйлеуші істің істелуіне көзі жетіп сөйлемейді» (Исқақов, Аханов, 1953: 163)

Бұл жерде авторлардың сөз формаларының ешбір ерекшелігін назардан тыс қалдырмай, ескертулер беріп отыруы қуантады. Себебі кейбір ескеріле бермейтін тұстар көбінесе ережелерде де айтылмай, тасада қалып жатады. Жоспарланып отырған «Қазақ грамматикасы» қазақ тілінің грамматикалық құрылымын толық талдап көрсетіндіктен және тек қазақ тілді аудиторияға немесе тек қазақ тілі мамандарына бағытталмағандықтан, осындай мәселелер де қамтылғаны жөн деп есептеймін.

Есімдіктердің ішінде 1950 жылғы еңбекте «*Тәуелдеу есімдігі*» термині кездеседі. Бұл есімдіктің жаңа түрі емес, автор «Өздік есімдігін» бастапқыда осылай атаған. Сондай-ақ І.Кеңесбаев еңбегінде есімдіктерге қатысты да бірқатар ескертулер бар:

«Ескерту. III жақтың есімдіктерін (ол, олар) тәуелдеуге болады: оным, оның, олары т.б. өзге I, II жақ есімдіктерін тәуелдеуге болмайды.

Ескерту. I. Тәуелдеу есімдігінің з дыбысына біткен түрлері жай септеу жолымен септеледі (мысалы: өзіңіздің, өзіңізге, өзіңізді т.б.), басқалары тәуелді септеу жолымен септеледі (мысалы: өзімнің, өзіме, өзіңе т.б.).

2. Бұл, ол, сол деген есімдіктерді ықшамдап бұ, о, со деп те айта береміз: Бұ кісі (бұл кісі), со кісі (сол кісі), о кісі (ол кісі)» (Кеңесбаев, Аханов, 1951: 114-115).

Қорытынды

Қорытындылай келе, XX ғасырдың ортасындағы «Қазақ тілі грамма-тикасы» оқу құралы – грамматикалық тақырыптар жүйеленген, тілдің жазбаша әрі ауызша ерекшеліктері басты назарға алынған және көпшілікке жатық ғылыми стильде жазылған құнды әрі теориялық, әрі практикалық еңбек. Қазақ ғалымдарының қазақ балаларының сауатын ашуды бірінші орынға қойып, өз ізденістері негізінде осындай көлемді оқу құралдарын жазуы ғылыми жұмыстардың негізгі міндеттерінің білім берумен тығыз байланысты екенін анықтап берді деуге болады. Жалпы талдаудың түйіні ретінде аталған оқу құралдарының мынандай маңызды тұстары анықталды:

– «Ескертулер» арқылы тақырыпты терең меңгерту;

– Қалың көпшілікке түсінікті әрі қабылдауына жеңіл ғылыми стильде жазу;

- Тілдің дискурс кезіндегі ерекшеліктерін назарда ұстау;
- Қате қолданыстарды, ережеге қайшы тұстарды астын сызып көрсету;

Қазіргі әлемдік ауқымдағы қайта құрулар, жедел ақпараттандыру, экономикалық саладағы түбегейлі өзгерістер адамзат қоғамы алдында білім сапасын арттыру қажеттігін талап етіп жатқандықтан ғылым мен білім арасында берік байланыс орнату аса маңызды. Әр жылдарда жазылған қазақ тілі оқулықтарын зерттеу, болашақта жазылатын оқу құралдарының теориялық базасын дұрыс қалыптастыру осы жолда атқарылатын жұмыстардың бірі. Бұл кез келген тілдегі академиялық грамматика секілді көлемді тілтанымдық еңбектерді жазудағы негізгі мақсат тілдің құрылымын сақтау және ұрпақтан ұрпаққа сол қалпында жеткізу екендігін айқындап берді.

Information about the author:

Imangazina M. A. – Junior Researcher at the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, meruyertimangazina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8473-2812>.

ӘДЕБИЕТТЕР

Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер (1975). – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым». – 224 б.

Кеңесбаев С., Жиенбаев С. (1950) Қазақ тілі грамматикасы // I бөлім Фонетика мен морфология, Жеті жылдық мектеп пен орта мектептің V-VI кластарына арналған, Қазақ ССР Оқу министрлігі бекіткен 7-рет басылуы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу құралдар баспасы. – 206 б.

Кеңесбаев С., Аханов К. (1951) Қазақ тілі грамматикасы // I бөлім Сөздік, Фонетика және Морфология Жеті жылдық мектеп пен орта мектептің V-VI кластарына арналған. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу құралдар баспасы. – 168 б.

Исқақов А., Аханов К. (1953) Қазақ тілі грамматикасы // I БӨЛІМ Фонетика, Лексика және морфология, Жеті жылдық мектеп пен орта мектептің 5-6 кластарына арналған, Қазақ ССР Оқу министрлігі бекіткен 2-рет басылуы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу–педагогика баспасы. – 187 б.

Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. (2002) – Астана. – 784 б.

<http://kaz.slovopedia.com/146/54168/1500224.html>

<https://kk.wikipedia.org/wiki/Оқулық>

Зверев И. Каким быть учебнику? (1987) – М.: Просвещение.

Байтұрсынұлы А. (2013) Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ел-шежіре». – Т. 3. – 384 б.

Момынова Б. (2012) Қазақ тілінің морфологиясы. Оқу құралы. – Алматы: «Арыс» баспасы. – 279 б.

Аманжолов С. (1940) Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы (қолжазба ретінде). – Алматы. – 148 б.

Русская грамматика (1980) – Москва: Наука. – Т.2. – С.717.

REFERENCES

Qazaq tili grammatikasi boyinsha zertteuler (1975) [Research on the grammar of the

Kazakh language]. – Almaty: Gylym. – 224 b. [in Kazakh].

Kenesbayev S., Zhienbayev S. (1950) Qazaq tili grammatikasi // I bolim Phonetika men morfologia, Zheti zhyldyk mektep pen orta mekteptin V-VI klasterina arnalgan. [Grammar of the Kazakh language // Part I. Phonetics and morphology for grades V-VI of seven-year school and secondary school]. – Almaty: Kazakh State Publishing House of Textbooks. – 206 b. [in Kazakh].

Kenesbayev S., Akhanov K. (1951) Qazaq tili grammatikasi I bolim Phonetika men morfologia, Zheti zhyldyk mektep pen orta mekteptin V-VI klasterina arnalgan [Grammar of the Kazakh language Part I dictionary, Phonetics and Morphology for grades V-VI of seven-year school and secondary school]. – Almaty: Kazakh State Publishing House of Textbooks, 168 b. [in Kazakh].

Iskakov A., Akhanov K. (1953) Qazaq tili grammatikasi I bolim Phonetika men morfologia, Zheti zhyldyk mektep pen orta mekteptin V-VI klasterina arnalgan [Grammar of the Kazakh language Part I. Phonetics and morphology for grades V-VI of seven-year school and secondary school]. – Almaty: Kazakh State Publishing House of Textbooks, 187 b. [in Kazakh].

Qazaq grammatikasi. Phonetika, sozjasam, morfologia, sintaxis (2002) [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax]. – Astana, 784 b. [in Kazakh].

Zverev I. (1987) Kakim byt uchebniku? [What should the textbook be like?]. – M.: Prosveshenie. [in Russian].

Baitursynuly A. (2013) Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. Til-qural (qazaq tili men oqu-agartuga qatysty enbekteri) [A six-volume collection of works. Language is a tool (works on the Kazakh language and education)]. – Almaty: El-shezhire. – T. 3. – 384 b. [in Kazakh].

Momynova B. (2012) Qazaq tilinin morfologiasy. Oku kuraly [Morphology of the Kazakh language. Textbook]. – Almaty: Arys Publishing House, 279 b. [in Kazakh].

Amanzholov S. (1940) Qazaq tili gylymy syntaxisinin qysqa kursy (qolzhazba retinde) [Short course of scientific syntax of the Kazakh language (as a manuscript)]. – Almaty, 148 b. [in Kazakh].

Russkaya grammatika (1980) [Russian grammar]. – Moskva: Nauka. – T.2. – S. 717. [in Russian].